

II. József császár, a kalapos király utazóoltárának átadása

Pannonhalma, 2024. november 15.

1994. január 14-én, egy verőfényes, hideg téli napon jártam először Pannonhalmán. Útitársam Balog Zoltán református lelkész volt. Azért érkeztünk, mert a közelgő országgyűlési választások összefüggésében konferenciát terveztünk, „Egyház és modern társadalom” címmel. Célunk az volt, hogy az állam és a vallási közösségek, a történelmi egyházak és a pártok viszonyát igyekezzünk tisztázni úgy, hogy valódi dialógus alakulhasson ki a résztvevők között. Külföldi vendégeket is hívtunk: Paul Zulehner, a neves katolikus vallásszociológus, és Niklaus Peter, a svájci református teológus, Karl Barth hagyatékának gondozója már igent mondtak; a legmagasabb rangú aktív politikus vendég Otto Graf Lambsdorff, a német liberálisok legendás alakja volt – úgy is, mint a német evangélikusok zsinatának tagja. Azért jöttünk el Pannonhalmára, mert Asztrik főpát úrral is meg akartuk osztani a tervünket, személyesen meghívni őt a fontosnak gondolt tanácskozásra.

Főpát úr szívélyesen fogadott minket, bár – látszólag legalábbis – szabadkozással kezdte: „*Ne haragudjatok, hogy csak kétszáz évnél fiatalabb bútorok közt tudlak helyet kínálni benneteket, de tudjátok, II. József elvitte a régebbi darabokat.*” Persze tudtuk, hogy a kalapos király a szerzetesrendek feloszlatásakor elhordatta a berendezési tárgyakat, amitől persze a fogadótérben senkinek sem lehetett hiányérzete, bármennyire kedvelte is az antik bútorokat. Asztrik főpát úr megjegyzéséből az viszont kiderült – a konferencia témájának fényében különösen –, hogy a bencés közösség legalábbis óvatos a mindenkori államhatalommal való kapcsolattartásában.

Az elmúlt nyolcszáz évben számtalan alkalom nyílhatott arra, hogy ezt a tapasztalatot használni lehessen. A XX. század traumáira még az itt jelenlévők is jól emlékezhetnek, ha esetleg nem személyesen, hát szüleik, nagyszüleik elbeszéléséből. A mai alkalommal azonban XVIII. század derekához térünk vissza, amikor Mária Terézia uralkodása idején sikerült stabilizálni az államszervezetet, megóvni a birodalmat a nagyobb veszteségektől, még ha az európai uralkodóházakkal való egyezkedés számos nehézséget is okozott. Nemzeti történelmi tudatunkban fontos helyet foglal el az 1741-es pozsonyi országgyűlés, ahol a gyászruhába öltözött királynő, karján az alig féléves Józseffel a magyar rendek támogatását kéri, amit ők „*Vitam et sanguinem pro rege nostro!*” – „*Életünket és vérünket a mi királyunkért!*” felkiáltással lelkesen megadják.

A kibontakozó felvilágosodás gondolatvilágától amúgy irtózott ugyan, de a katolikus egyház befolyását már Mária Terézia is számos olyan helyen megnyirbálta, ahol az az állam rovására működött. Mindazonáltal mélyen hívő, határozott, erőskezű és a protestantizmust szívből megvető uralkodó volt – ez utóbbi meggyőződésében a II. Frigyes porosz királlyal szemben táplált mély ellenszenvet csak megerősítette.

„*Egyetlen ember akadt, aki fel merte emelni szavát s volt oly vakmerő, hogy ellenkező nézeteit nem hallgatta el: Mária Terézia fia, a császár, a leendő utód*” – írja Mályusz Elemér a Türelmi rendeletről szóló, 1939-ben kiadott hatalmas monográfiájában, majd így folytatja: „*József szerette anyját; nemcsak gyermeki ragaszkodással, hanem azzal a csodálattal is, amely ifjúkorának éveit, a Habsburg-ház megmentésének történetét mélyen lelkébe vésődő emlékké tette, mindenütt a királynő kiváló képességeit tükrözve vissza. Azonban őt is az állami közösség iránti felelősségnek, hivatásának tudata hatotta át, meggyőződése pedig az volt, hogy uralkodói kötelességei a vallásügy intézésénél más eljárást kívánnak, anyjától eltérőt. Felfogását már*

1765-ben világosan körvonalazta anyja előtt, amidőn hangoztatta, hogy hit és erkölcsök dolgában az üldözés vagy erőszak nem térít meg senkit sem, mert ehhez belső meggyőződés szükséges. (...) Amit ekkor a huszonöt éves József ily határozott szavakkal kifejtett, az mindvégig meggyőződése maradt. Elveinek helyességében ő is hitt, mégpedig oly állhatatossággal, amely nem volt kisebb, mint Mária Teréziáé. Elhagyni őket csak egy föltétel alatt volt hajlandó: ha meggyőzi őt valaki állásfoglalása helytelenségéről. Mégsem erőszakolta felfogását anyjára, hanem tizenöt éven keresztül, bár belső elégedetlenséggel, de agresszivitás nélkül figyelte valláspolitikáját. A kritikától visszatartotta szinte gyermeki vonzalma és a tisztelet anyja princípiumai, meggyőződése iránt. Mária Terézia látta fiának fejlődését, szarkasztikus megjegyzéseiből, viselkedéséből azonban azt szerette volna kiolvasni, hogy felfogása, nézetei csak olvasmányok és szabadabb szellemi társaságok hatására alakultak ki, s az egész csak a modor kérdése. A régi szokások és a klérus iránti ellenszenvének fitogtatását, könnyed erkölcsi nézetek kifejezését látta József viselkedésében. Már ez is aggodalommal töltötte el a jövőért, de bizalommal is, hogy fia a rábeszélésre belátja hibáit és megváltozik” – eddig Mályusz Elemér.

Ebben a bizonyos, 1765 decemberében született iratban, tehát csak néhány hónappal azután, hogy anyja társuralkodója lett, érvelésének alapja nagyjából ugyanaz, mint amit húsz évvel később a konkrét betiltás kapcsán is hangoztat: a szerzetesrendek vagyonának közhasznúvá tétele, autonómiájuk megtörése, a társadalmi hasznosság elvének könyörtelen érvényesítése.

„A türelmetlen ész” – ezt a címet adta Niederhauser Emil a Gonda Imrével közösen írt *A Habsburgok. Egy európai jelenség* című könyvében a II. József császárról szóló fejezetnek. Az ész türelmetlensége persze paradox módon a magyar protestánsok – így az én egyházam, a lutheránusok számára is – megalkotta a Türelmi rendeletet, melynek háttérében ugyanaz az államérdek által vezérelt racionalitás húzódik, amiről már a szerzetesrendek betiltása kapcsán szó esett. II. József szerint „*A vallások különbözősége csak akkor veszélyes az államra, ha fanatizmust, egyenetlenséget és pártszenvédeletet hív életre, ami úgy kerülhető el, ha a felekezeteket a kormányzat teljesen egyenlő bánásmódban részesíti.*” Ez a meggyőződés vezette a Türelmi rendelet megalkotásakor.

Mályusz Elemér így foglalja össze az anya és fia, a Mária Terézia és II. József közötti különbséget: „*A szakadék, amely Mária Teréziától elvალasztja, nem a hívő és a hitetlen lélek ellentéte. József távol állott a XVII század filozófusainak szkepticizmusától. Nem az igazi vallásosság hiányzott belőle, hanem a vakbuzgóság, mert így nem volt, ami elfátyolozza szemét, felismerte a hátrányokat, amelyekkel együtt jár a klérusnak beavatkozása az állam sorsának intézésébe.*”

Mária Teréziát nyilvánvalóan foglalkoztatta fiának vallásossága, Istenhez és egyházához fűződő kapcsolata. Egy ember hite, akár császárról, akár bármiféle rendű-rangú emberről van szó, mindig nagy titok. A hitmegélés formái, gesztusai lehetnek nagyon különbözőek, az azonban bizonyos, hogy a keresztény ember számára a megváltottság ténye, Jézus Krisztus kereszthalála és feltámadása hitének biztos alapja. Isten és ember kapcsolatában a testté lett ige, a betlehemi csecsemő foglalja el a központi helyet.

De miért is beszélünk minderről?

A mellettem látható, három részből álló, több mint kétszáz éves tárgy II. József utazóoltára. Nincsenek biztos adataink, de okkal feltételezzük, hogy édesanyjától kapta még kamaszkorában. Az oltár Habsburg Ottó hagyatékával együtt érkezett Magyarországra. Én most a család, valamint a Habsburg Ottó Alapítvány nevében átadom a szerzetesközösségnek, azzal, hogy az érdeklődők számára is tegyék megtekinthetővé.

A középkép ezüstreliefjén az Angyali üdvözlés látható, a felső pártázat sajnos hiányzik. Tőle jobbra és balra két kis puttófigura, liliummal. Az ereklyetartón „S. Bonifatii M” felirat olvasható. Mivel ez a központi elem, így valószínű, hogy egy fontos szent relikviáját rejt, akit mi Szent Bonifác vértanú püspökkel azonosítottunk. Bonifác Winfrid néven született Britannia Wessex tartományában, 672 táján. Harminc évesen szentelték pappá. 718-ban Rómába ment, ahol II. Gergely pápa örömmel fogadta, majd egy évre rá útra bocsátotta – ekkor vette fel a Bonifác nevet. 722. november 30-án szentelték Germania missziós püspökévé. Az általa alapított német püspökségek gyakorlatilag máig változatlan szerkezetben működnek. Ő Germania apostola, Németország védőszentje, akit a frízek Dokkum városában gyilkoltak meg 754. június 5-én.

Feltételezzük, hogy a bal szárny Krisztus születését, a betlehemi istállót ábrázoló képe másolat, minden bizonnyal valaha itt is egy ezüstrelief volt. Az ereklyetartón „Benigni M” felirat áll, amely valószínűleg dijonai Szent Benignushoz köthető relikviát tartalmaz. A hagyomány a III. században élt vértanú püspököt az első olyan keresztény papnak tartja, aki egy városban, Dijonban szolgált. A másik ereklyetartón „Marcelliani M” felirat, amely vélhetőleg Marcellianusnak, a Diocletianus-féle keresztényüldözés vértanújának a relikviáit őrzi. Az alsó ereklyetartón olvasható „S. Austeri M” felirat a Caesareában vértanúságot szenvedett Szent Asterius római szenátor maradványait rejtheti.

A jobb szárnyon a Jézus templomi bemutatását ábrázoló kép látható, ami szintén nem tűnik eredetinek. A baloldali ereklyetartón „Quirini M” felirat, feltételezhetően a Savariában, a mai Szombathelyen mártírhalált halt Szent Quirinius relikviáival, akit halálát követően ott is temették el, majd relikviáit Rómába vitték. Azok a Szombathelyi Egyházmegye 1777-es megalapítását követően Mária Terézia közbenjárására kerültek vissza a szombathelyi püspöki palotába. A jobboldali ereklyetartó „Alepani” feliratát egyelőre nem sikerült megfejtenünk.

II. József élete során rengeteget utazott, uralkodásának mintegy negyedét lovaskocsiban, bécsi otthonától távol töltötte; ebben követte II. Frigyes porosz király és I. Péter orosz cár példáját. A megtett távolságot tekintve mintegy másfélszer kerülhette volna meg a földet. Türelmetlen esze mellett nyughatatlan szíve és kíváncsisága vitte előre, hogy álruhában, magát külföldön Falkenstein grófjaként bemutatva szerezzen tapasztalatokat. Birodalmának minden zegzugát bejárta, de többször ellátogatott Franciaországba, Olaszországba, Spanyolországba, Oroszországban pedig Moszkva mellett eljutott a Krím-félszigetre is. Tájékozódott, elvegyült a nép körében, hogy aztán hivatalos jelentésekben – valamint anyjának és Kaunitz kancellárnak írt levelekben – számoljon be a látottakról, adjon hírt mindazokról, akikkel találkozott.

Az oltár, ami ezekre az utakra elkísérte, a napi sürgés-forgást követő vagy megelőző elcsendesedés fontos szakrális eszköze volt. Nem kulissza, nem valami kegyes gesztus, hanem olyan személyes tárgy, amiben az anyai intelmek ugyanúgy megjelentek, mint a teológiai és történelmi üzenetek. Az imádkozó ember hálát ad és könyörög. A jó dolgok fölötti öröm és a könyörgésben megjelenő félelmek, vágyak különös elegye minden keresztény ember sajátos karaktere. Ez II. József estében sem lehetett másként.

Az oltárképek a Szentírás ikonikus mozzanatait, az inkarnáció döntő pillanatait jelenítik meg. A középső oltár angyali üdvözlés ábrázolásának középpontjában a Szentlelket szimbolizáló galamb, melynek szelídsége és egyben ereje az a nagy titok, amivel szembesülve ki-ki átélheti, megfogalmazhatja az Istennel való kapcsolatát. Az ezüst relief alatt ugyanakkor ott van Szent Bonifác ereklyéje, aki ugyan a feldühödött fríz pogányok áldozatául esett, hittérítői, egyház-

szervezői munkásságának ugyanakkor máig ható, Európa szellemi arculatát napjainkig meghatározó eredményei vannak. Elszántságát és határozottságát jelzi, hogy térítő misszióját a germánok szent tölgyfájának kivágásával kezdte, ezért is gyakori attribútuma a fejsze. Mint maga Bonifác írja: „*Haljunk meg atyáink szent törvényeiért. Ne legyünk néma ebek, hallgató kémek, sem fizetett szolgák, akik megfutnak a farkas elől, hanem legyünk hű pásztorok, akik éberren virrasztanak, hogy Isten szándékait hirdessék mindenkinek, uraknak és szolgáknak, gazdagoknak és szegényeknek, minden rendű és korú embernek, akár alkalmatlan, akár alkalmas, amíg Isten erőt ad hozzá nekünk.*” Kemény hittérítői, szervezői tevékenysége mellett azonban híve volt a szabad művészeteknek, ő maga is írt egy grammatikát és egy verstant. Bencés kolostorokban gyakran apátként ábrázolják, ami egyértelmű megbecsülését jelzi. József elcsendesedése során mindezzel szembesült – biztosak lehetünk benne, hogy önképének alakításában fontos szerepet játszott, hogy hitének és gyakran kíméletlen, „baltás” szervezői elszántságának zsinórmértékeként újra és újra megjelent előtte Germania védőszentje – úgy is, mint jötevő, ahogy neve, a Bonifác jelzi.

A betlehemi istálló közössége sokat látott klasszikus jelenet, aminek üzenete közismert: a Megváltó egy apró csecsemőben ölt testet, aki körül pásztorok, egyszerű emberek gyűlnek össze, majd a világ hatalmasai is földig meghajolnak. De vajon miként gondol a háromkirályok alázatára egy birodalom ura? És vajon az öntudatos és gondos anya, Mária Terézia miként tekintett a jelenetre, látva saját fiában azt az apró csecsemőt, aki – ha nem is Megváltó, de nagy tettekre hivatott – császár, az ő művének folytatója lesz? Mindez persze pusztán spekuláció, de ha a jobboldali szárnyra tekintünk, akkor nagyon nehéz lenne nem felfedezni a mégoly profán párhuzamot a templomban bemutatott kis Jézus és a magyar országgyűlésben karon ülő gyerekként megjelenő József között. Az anyai intelem tehát bátorítás is, amint az Lukács evangéliumában áll: „*ahogy az Úr törvényében elő volt írva: az anyaméhet megnyitó minden elsőszülött fiú az Úr szentjének hívatik*” (Lk 2,23); tehát bármi is történik Veled, hitedből, családoból, édesanyád hagyatékából erőt meríthetsz.

A Szent Benignust, a dijoni városi papot megidéző ereklye talán a polgárosodó Európában végzendő szolgálat fontosságát sugallja, Szent Marcellianus és Szent Asterius földi maradványai pedig – hisz az utóbbi esetében egy római szenátorról van szó – a hitében rendíthetetlen politikai áldozatáról szól. A Szombathelyen mártírhalált halt Szent Quirinius megidézése azon az oltárszárnyon, aminek kapcsán a templomi bemutatás és az országgyűlési jelenet lehetséges áthallásáról beszéltünk, az „*Életünket és vérünket!*” felajánlás szolgálatkészsége és nagyvonalúsága mellett arra is utalhat, hogy Pannonia földjén, édes fiam, bizony könnyen áldozatul eshetsz a népharagnak – és akkor a Hunniában uralkodó állapotokról még nem is beszéltünk.

II. József utazóoltára minden apró utalása, történelmi konnotációja mellett azt az egyértelmű, bátorító üzenetet sugározza, hogy „*Ne félj, mert megváltottalak, neveden szólítottalak, enyém vagy!*” (Ézs 43,1)

Tudjuk, hogy II. József a halálos ágyán a jobbágyfelszabadítás és a vallási türelem kivételével minden intézkedését visszavonta. A végső órák tusakodásában eltűnt a reformista elszántság, inkább a birodalom stabilitása, a békesség vált fontossá.

Habsburg Ottó, akinek szívurnája néhány lépésre nyugszik, sokat tanult bencés tanáraitól a magyar történelemről – biztosak lehetünk benne, hogy a rend történetének e viharos évei, távoli rokonának elszánt reformtervei sem maradtak rejtve előtte, mint ahogy halálának körülményei sem. Politikusok, uralkodók sikerének vagy sikertelenségének megítélése súlyos tudományos,

történelmi feladat, van azonban mindennek egy transzcendens dimenziója is. Saját apjának, az utolsó osztrák császárnak és magyar királynak halála kapcsán Ottó így ír erről:

„A halál árnyékában nincs önámítás. Az ember egyedül marad, és az evilági eredmények már nem számítanak. Amikor az ember Teremtője elé áll, Ő előtte csak a kötelesség teljesítése és a jószándék számít. Isten nem azt várja az emberektől, hogy győzelmi jelentéseket hozzanak neki. A sikert Ő adja. Tőlünk csak azt várja, hogy a magunktól telhető legjobbat tegyük.

Ahogy apám akarta, ez a tanulság maradt számomra a legértékesebb tapasztalat későbbi életemre nézve. Halála megmutatta nekem, hogy amíg az ember lelkiismerete nyugodt, nem lehet igazán kudarcot vallani. És végső soron ez a boldogság egyetlen, igazi titka – itt a földön is.”

II. József utazóoltára most Szent Márton hegyére kerül – egy nagy utazás végén. Nyilván nem kárpótlásként az elhurcolt öreg bútorokért. Sokkal inkább azért, hogy egy olyan helyen legyen, ahol segíthet megérteni az egyes ember szándékai és a tágabb közösség viszonyát – benne katolikusokkal, protestánsokkal, különböző politikai és ideológiai álláspontok, értékek és érdekek képviselőivel –, s mindezt Isten feltételezett akaratának összefüggésében. Legyen a pannoni bencés közösség iránytűnk, megbízható kalauzunk földi utazásunk során, türelemre intve mindnyájunkat, ha netán türelmetlen eszünk – mint annak idején Józsefé is – túl sietősre fogná...

Pröhle Gergely